

Anna Czyż

Tendencje niedemokratyczne w Republice Słowackiej

SŁOWA KLUCZOWE:

Republika Słowacka, demokracja, Vladimír Mečiar, Robert Fico

STUDIA I ANALIZY

Wprowadzenie

Na wybór tematyki badań i rozważań prowadzonych w niniejszym artykule wpływ miały zainteresowania autorki, które koncentrują się wokół procesu demokratyzacji w państwach Europy Środkowej. Republika Słowacka jako niepodległe państwo pojawiła się na mapie Europy z dniem 1 stycznia 1993 roku, kiedy faktem stał się rozpad Czechosłowacji – wspólnego państwa Czechów i Słowaków, które istniało w latach 1918–1939 i 1945–1992. Na początku lat 90. XX wieku w Słowacji przebiegały paralelnie dwa najistotniejsze procesy w najnowszej historii tego państwa: proces przemian politycznych i gospodarczych, zapoczątkowanych „aksamitną rewolucją” w 1989 roku, polegający na przejściu od starego niedemokratycznego reżimu, od realnego socjalizmu, który ukształtował się po II wojnie światowej do nowych form rządzenia, do demokracji parlamentarnej oraz proces budowania własnego, nowego państwa po tzw. „aksamitnym rozwodzie”, czyli rozpadzie Czechosłowacji w grudniu 1992 roku¹. Jako że od wspomnianych wydarzeń „aksamitnej rewolucji” i „aksamitnego rozwodu” minęło ponad dwadzieścia pięć lat,

¹ S. Szomolányi, *Słowacja w pięć lat po rozpadzie Czecho-Słowacji*, [w:] P. Bajda (red.), *Słowacja w pięć lat po rozpadzie Czecho-Słowacji*, Warszawa 1999, s. 17.

podejmowanie prób oceny przebiegu procesu demokratyzacji słowackiego systemu politycznego już w ramach niepodległego państwa stało się ważnym wyzwaniem dla badaczy i okazją do pogłębionej refleksji nad stanem demokracji w tym państwie. Celem artykułu jest zatem analiza przebiegu procesu demokratyzacji w Republice Słowackiej po rozpadzie Czechosłowacji, zwrócenie uwagi na pojawiające się dla tego procesu zagrożenia w postaci tendencji i przejawów zachowań niedemokratycznych, czynników, które do takiej sytuacji doprowadziły oraz skutków, jakie ich wystąpienie przyniosło słowackiej polityce wewnętrznej i zagranicznej. Pytania badawcze, jakie w toku analizy się pojawiły, dotyczą:

- charakteru i znaczenia owych zagrożeń dla słowackiej demokracji,
- zdiagnozowania przyczyn ich występowania,
- wskazania konsekwencji, jakie wywołały one dla wzajemnych relacji pomiędzy poszczególnymi organami władzy państwowej, jak i szerzej dla całego słowackiego systemu politycznego i wizerunku Słowacji w Europie.

Autorka stawia tezę, że tendencje niedemokratyczne pojawiały się w tym państwie w największym natężeniu zwłaszcza w latach 1993–1998 oraz 2006–2010, a więc w okresie rządów pierwszego premiera niepodległej Republiki Słowackiej – Vladimíra Mečiara, jak i w okresie sprawowania władzy przez obecnego premiera – Roberta Fico. Dla zweryfikowania tak sformułowanej tezy autorka wykorzystwała metody ilościowe w oparciu o wybrane wskaźniki jakości demokracji. Służą one do oceny zaawansowania procesu demokratyzacji w Słowacji i jako narzędzie pozwalające uchwycić określone tendencje rozwoju lub regresu demokracji w tym państwie, a ponadto odgrywają rolę uzupełniającą w stosunku do metod jakościowych zastosowanych przez autorkę w drugiej części artykułu (w postaci metody systemowej, analizy decyzyjnej). Wśród najważniejszych wskaźników, do których autorka odwołuje się w swoich rozważaniach, znalazły się następujące:

- wskaźnik jakości demokracji Freedom House (*Nations in transit* – FHNIT),
- indeks demokracji (*The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy* – EIUI),
- indeks transformacji Fundacji Bertelsmanna (*Bertelsmann Stiftung Transformation Index* – BTI).

Autorka stawia pytanie badawcze, w jakim stopniu oceny przytoczonych wskaźników są zbieżne i czy potwierdzają one tendencję dla Słowacji, iż to właśnie w okresie rządów Vladimíra Mečiara oraz Roberta Fico w największym natężeniu pojawiały się tendencje niedemokratyczne, a co

za tym idzie, następował regres procesu demokracji. Wykorzystując dostępne analizy ilościowe autorka poddała badaniu okres do 2017 roku, a także przeprowadziła podobną analizę wskaźników jakości demokracji w stosunku do pozostałych państw Grupy Wyszehradzkiej. W jej wyniku wydaje się uzasadnione postawienie hipotezy, iż pod koniec pierwszej i w drugiej dekadzie XXI wieku można zaobserwować, że przypadek Słowacji wpisuje się w trend osłabiania demokratycznego rozwoju państw całego regionu Europy Środkowej (Polska, Węgry, Czechy i Słowacja)².

Analiza

W najnowszej historii Republiki Słowackiej można wyróżnić trzy najważniejsze okresy rozwoju systemu politycznego, które są związane ze sprawowaniem władzy przez trzech premierów – polityków, którzy odegrali najważniejszą rolę i odcisnęli największe piętno na sytuacji wewnętrznej i zagranicznej Słowacji od rozpadu Czechosłowacji. Czynnikiem personalnym okazał się bardzo ważnym w słowackiej polityce – charyzmatyczni liderzy głównych partii politycznych decydowali o losie kraju i przyciągali wyborców. Są to następujące okresy:

- 1) 1993–1998 – okres rządów Vladimíra Mečiara (z przerwą na rząd Jozefa Moravčíka w 1994 r.),
- 2) 1998–2006 – okres rządów Mikuláša Dzurindy,
- 3) 2006–2010 i 2012–nadal – okres rządów Roberta Ficy (z krótką przerwą na rząd Ivety Radičovej w latach 2010–2012).

Pierwszy okres, określane często jako „era mečiaryzmu” oznaczał, iż „państwo słowackie charakteryzowało się nieprzezwyciężaniem zasad demokratycznych w pracach parlamentarnych i działaniach administracji publicznej, budowaniem systemu zależności samorządów lokalnych od władzy centralnej, nieprzejrzystym procesem zarządzania majątkiem państwowym, który był traktowany niemalże jak majątek prywatny elity rządzącej i służył do „wynagradzania” osób lojalnych wobec rządu. (...) Był to okres, kiedy tajne służby i media publiczne nie służyły ani społeczeństwu, ani nawet ekipie rządzącej, a jedynie jednej partii politycznej i jej liderowi”³. „Mečiaryzm” stał się pojęciem stosowanym na określenie

² R. Głajcar, S. Kubas, *Democratisation in Poland in Light of Quantitative Analysis Based on Selected Indices of the years 2006–2016*, [w:] A. Turska-Kawa, M. Haček (red.), *Democratisation Processes in Poland and Slovenia. Comparative Study*, Maribor 2016, s. 16.

³ Cyt. za: P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji w latach 1989–2010. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010, s. 117.

ustroju hybrydowego – jeszcze nie dyktatury, ale już nie demokracji – „miękkiego autorytaryzmu”. Po latach ocena rządów Vladimíra Mečiaru jest zdecydowanie negatywna. Drugi okres oznaczał z kolei zupełne przeciwieństwo poprzedniego, a główną zasługę dla takiej odmiany należy przypisać premierowi Mikulášowi Dzurindzie, który firmował swoją osobą najważniejsze zmiany, jakie nastąpiły w Słowacji w latach 1998–2006. Zmiany powyższe obejmowały sferę polityczną, konstytucyjną, gospodarczą, a przyniosły w większości same pozytywne oceny głównie na arenie międzynarodowej, czego dowodem było wejście Słowacji do Unii Europejskiej oraz Sojuszu Północnoatlantyckiego w 2004 roku. Udało się w ten sposób nadrobić zaległości z czasów mečiarizmu, kiedy Słowacja oddalała się od zachodniej Europy, a przybliżała do Wschodu. Dzięki reformom ekipy M. Dzurindy Słowacja stawała się przykładem państwa, które może być stawiane za wzór do naśladowania w Europie Środkowej. Trzeci okres w rozwoju politycznym Słowacji przypada na rządy Roberta Fico, który po zwycięskich wyborach parlamentarnych w czerwcu 2006 roku, zaprosił do koalicji partię V. Mečiaru oraz nacjonalistów Jána Sloty ze Słowackiej Partii Narodowej. Z tego powodu Słowacja na powrót znalazła się w ogniu krytyki za styl rządzenia, naruszanie zasad wolności słowa czy łamanie praw mniejszości narodowych, zwłaszcza mniejszości węgierskiej, co wpłynęło na pogorszenie stosunków słowacko-węgierskich. Mimo iż R. Fico doszedł do władzy z hasłami odwrócenia liberalnych reform swojego poprzednika, zdołał wprowadzić Słowację do strefy euro, dzięki czemu Słowacja znalazła się w elitarnej eurogrupie i wyprzedziła w tym względzie pozostałe państwa regionu Europy Środkowej, tworzące Grupę Wyszehradzką. Robert Fico w chwili obecnej stoi na czele trzeciego już od 2006 roku rządu, który tworzyła lub współtworzyła jego partia Kierunek – Socjaldemokracja (Smer-SD), wygrywał cztery razy z rzędu kolejne wybory parlamentarne i jak do tej pory jest najdłużej sprawującym władzę premierem Słowacji. W latach 2010–2012 musiał oddać władzę w ręce Ivety Radičovej, która stanęła na czele centroprawicowej koalicji, ale rządziła tylko przez dwa lata, do wyborów przedterminowych. W ich wyniku partia Smer zdobyła większość w Radzie Narodowej i Robert Fico utworzył po raz pierwszy na Słowacji rząd jednopartyjny, który funkcjonował w latach 2012–2016.

Tendencje niedemokratyczne w najnowszej historii Słowacji pojawiały się zwłaszcza w okresie rządów Vladimíra Mečiaru w latach 1993–1998 oraz w okresie pierwszego rządu Roberta Fico w latach 2006–2010, kiedy istniała koalicja trzech partii: Kierunek – Socjaldemokracja (Smer-SD),

Partii Ludowej – Ruchu na Rzecz Demokratycznej Słowacji (ĽS-HZDS) oraz Słowackiej Partii Narodowej (SNS), choć jak wynika z dorocznych raportów przygotowywanych przez amerykańską organizację pozarządową Freedom House⁴ wskaźnik jakości demokracji dla Słowacji cały czas wzrastał (co oznacza, że poziom demokracji się obniżał) nie tylko w okresie I rządu Roberta Fico, ale także w okresie II rządu Roberta Fico (2012–2016) i utrzymuje się na wyższym poziomie także od momentu powstania III rządu Roberta Fico po wyborach parlamentarnych z marca 2016 roku (krótki spadek wskaźnika nastąpił w latach 2011 i 2012, kiedy rządziła koalicja partii centroprawicowych na czele z Ivetą Radičová). „Fundacja Freedom House publikuje coroczne raporty *Nations in Transit*, w których jej analitycy dokonują oceny postępów demokracji w 29 państwach Europy Środkowej i Azji Środkowej”⁵. Dostarczają one danych na temat jakości demokracji uwzględniając siedem wskaźników pomiaru: władza centralna, proces wyborczy, społeczeństwo obywatelskie, niezależne media, władza lokalna, wymiar sprawiedliwości, korupcja w skali od 1 (najlepszy) do 7 (najgorszy)⁶. Wskaźnik ten został wykorzystany przede wszystkim ze względu na fakt, że jako jedyny z przywołanych przez autora indeksów obejmuje swoim badaniem drugą połowę lat 90. XX wieku, a wyniki analizy są publikowane co roku. Z dostępnych danych od roku 1997 wynika, iż noty Słowacji wyraźnie poprawiły się po 1998 roku, kiedy pomimo zwycięskich dla Ruchu na Rzecz Demokratycznej Słowacji (HZDS) wyborów parlamentarnych V. Mečiar musiał przejść do opozycji, a władzę przejęła szeroka koalicja określana mianem błękitnej lub tęczęwej (ze względu na różnorodność poglądów politycznych prezentowanych przez tworzące je ugrupowania, które jednoczyli wspólny cel – niedopuszczenie do pozostania u władzy premiera V. Mečiara). „Popierany w parlamencie przez antymečiarowską większość gabinet M. Dzurindy w zgodnej opinii komentatorów przeprowadził wówczas szereg liberalnych reform, które pozwoliły powrócić Słowacji na ścieżkę efektywnej demokracji”⁷.

⁴ W. Szewczak, *Jak zmierzyć demokrację? Skale pomiaru demokracji politycznej stosowane w politologii porównawczej*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 1, s. 123.

⁵ E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Kraków 2015, s. 56.

⁶ Patrz tabela 2.

⁷ P. Żukiewicz, *Przywódstwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław–Poznań 2012, s. 149.

Tabela 1. Stopień demokratyczności systemu politycznego Słowacji (lata 1997–2006) według Freedom House

	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Proces wyborczy	3,75	3,50	2,50	2,25	1,75	1,50	1,25	1,25	1,25
Spółeczeństwo obywatelskie	3,25	3,00	2,25	2,00	1,75	1,50	1,25	1,25	1,25
Niezależne media	4,25	4,00	2,25	2,00	2,00	2,00	2,25	2,25	2,25
Rząd	3,75	3,75	3,00	2,75	2,25	2,25	2,25	–	–
Rząd na szczelbu centralnym	–	–	–	–	–	–	–	2,00	2,00
Władze samorządowe	–	–	–	–	–	–	–	2,25	2,00
Niezależna władza sądownicza	4,00	4,00	2,50	2,25	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Korupcja	–	–	3,75	3,75	3,25	3,25	3,25	3,00	3,00
Poziom demokracji	3,80	3,75	2,71	2,50	2,17	2,08	2,08	2,00	1,96

Źródło: P. Żukiewicz: *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*. Wrocław-Poznań 2012, s. 149.

Jak wynika z kolei z raportów w okresie poprzedzającym dojście do władzy Roberta Fico, czyli przed rokiem 2006, kiedy na czele koalicyjnego centroprawicowego rządu stał Mikuláš Dzurinda, wskaźnik był najniższy w całym okresie dokonywania pomiaru, natomiast systematycznie wzrastał z roku na rok przez cztery lata rządów Roberta Fico i osiągnął najwyższy jak do tej pory wskaźnik, co potwierdza tezę, iż jakość demokracji uległa wówczas obniżeniu. W dwuletnim okresie rządów Ivety Radičovej (2010–2012) nastąpiła krótka poprawa wskaźników, jednak od chwili powrotu do władzy Roberta Fico po przedterminowych wyborach parlamentarnych z marca 2012 roku można zaobserwować tendencję wzrostową, co należy interpretować jako obniżenie się standardów demokracji, zwłaszcza w zakresie dwóch wskaźników: niezależne media oraz korupcja. Analiza danych prezentowanych przez raporty *Freedom House* pokazuje, iż w okresie od najniższego poziomu 1,96 w 2006 roku nastąpił wzrost punktacji do poziomu 2,61 w 2016 roku, a więc jakość demokracji uległa w Słowacji obniżeniu. Z kolei od 1997 roku, kiedy rządził V. Mečiar, z poziomu 3,80 wskaźniki jakości słowackiej demokracji poprawiły się osiągając poziom 1,96 w 2006 roku, czyli najlepszy dotychczasowy wynik od momentu prowadzenia pomiarów przez *Freedom House*.

Tabela 2. Jakość słowackiej demokracji we wskaźnikach Freedom House (lata 2007–2016)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Władza centralna	2,25	2,50	2,75	3,00	2,75	2,75	2,75	3,00	3,00	3,00	3,00
Proces wyborczy	1,50	1,50	1,50	1,75	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Spółeczeństwo obywatelskie	1,50	1,50	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	2,00
Niezależne media	2,25	2,50	2,75	3,00	3,00	2,75	2,75	2,75	3,00	3,00	2,75
Władza lokalna	2,00	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50
Wymiar sprawiedliwości	2,25	2,50	2,75	3,00	2,75	2,75	3,00	3,00	3,00	2,75	2,75
Korupcja	3,25	3,25	3,25	3,75	3,50	3,50	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75
Jakość demokracji	2,14	2,29	2,46	2,68	2,54	2,50	2,57	2,61	2,64	2,61	2,61

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych <https://freedomhouse.org/report/nation-s-transit/2017/slovakia> (dostęp: 10.08.2017).

Inną skalą stosowaną do pomiarów jakości demokracji jest *The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy* (Index EIU), przygotowany dla potrzeb brytyjskiego tygodnika „The Economist” przez jego dział badawczy, który opiera się na 60 wskaźnikach pogrupowanych w pięciu różnych kategoriach:

- 1) „proces wyborczy i pluralizm, będący niezbędnym warunkiem wolnych, uczciwych i rywalizacyjnych wyborów,
- 2) swobody obywatelskie, czyli ochrona podstawowych praw człowieka, takich jak wolność słowa, wypowiedzi i prasy, wolność wyznania, wolność zrzeszania się oraz prawo do uczciwego procesu;
- 3) funkcjonowanie władzy – ocena skuteczności i przejrzystości władzy, jej wolności od nacisków zewnętrznych i korupcji, systemu wzajemnej kontroli władz itp.;
- 4) kultura polityczna aktywność obywatelska, zachodząca w określonych ramach i oparta o respektowanie reguł demokratycznych;
- 5) partycypacja – aktywne uczestnictwo obywateli w debacie publicznej, w wyborze przedstawicieli, w działalności partyjnej itp.”⁸.

W oparciu o zbierane dane państwa zostały podzielone na „demokracje pełne”, „demokracje wadliwe”, „reżymy hybrydowe” oraz na „reżymy

⁸ W. Szewczak, *Jak zmierzyć...*, s. 127.

autorytarne” i są oceniane w rankingu w skali od 0 do 10. Na podstawie wartości indeksu kraje są klasyfikowane jako:

- 1) pełna demokracja – 8–10 pkt,
- 2) niepełna (wadliwa) demokracja – 6–7,9 pkt,
- 3) reżim mieszany (hybrydowy) – 4–5,9 pkt,
- 4) reżim autorytarny – poniżej 4 pkt.

Po raz pierwszy wskaźnik ten opracowano w 2006 roku, a następnie aktualizowano w latach 2008, 2010 i - następnie – corocznie. Według tego wskaźnika Słowacja została zaklasyfikowana jako demokracja wadliwa, można zaobserwować tendencję spadkową wartości prezentowanych w opracowaniu za rządów Roberta Fico (I, II i III rząd R. Fico), co oznacza, że Słowacja w tym czasie zaczęła oddalać się od standardów państw w pełni demokratycznych, a tendencje niedemokratyczne były i są obecne w okresie pełnienia władzy przez lidera partii Smer-SD.

Tabela 3. The Economist Intelligence Unit’s Democracy Index

2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
7,40	7,33	7,35	7,35	7,35	7,35	7,35	7,29	7,29

Źródło: <http://www.eiu.com/topic/democracy-index> (dostęp: 17.08.2017).

Z kolei indeks transformacji (*Bertelsmann Stiftung Transformation Index* – BTI) to badanie państw w procesie transformacji prowadzone przez niemiecką Fundację Bertelsmanna⁹. Mierzy on stopień zaawansowania procesu demokratyzacji, oparcia gospodarki na zasadach rynkowych oraz jakości rządów, uwzględniając 52 kryteria pogrupowane w 17 kategorii, które służą następnie do stworzenia dwóch podstawowych wskaźników: Indeksu Statusu (*Status Index*) oraz Indeksu Rządów (*Management Index*). W każdej kategorii państwo jest oceniane w skali od 0 do 10¹⁰. Indeks został opublikowany po raz pierwszy w 2003 roku, a od 2006 roku jest podawany co dwa lata i obejmuje państwa, które przed rokiem 1989 nie były członkami OECD¹¹.

⁹ <https://www.bti-project.org/en/home> (dostęp: 27.08.2017).

¹⁰ M. Zielenkiewicz, *Wpływ zmian instytucjonalnych na wzrost gospodarczy w krajach transformacji i rozwijających się*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 213, s. 91.

¹¹ Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (*Organisation for Economic Cooperation and Development*).

Tabela 4. Indeks transformacji BTI (Bertelsmann Transformation Index) dla Słowacji

Rok	Indeks Statusu	Indeks Rządów
2003	9.6 (Demokracja: 5.0/ Gospodarka rynkowa: 4.6)	7.4
2006	9.06 (Demokracja: 9.20/ Gospodarka rynkowa: 8.93)	7.32
2008	9.14 (Demokracja: 9.20/ Gospodarka rynkowa: 9.07)	7.20
2010	9.14 (Demokracja: 9.35/ Gospodarka rynkowa: 8.93)	7.03
2012	8.88 (Demokracja: 9.00/ Gospodarka rynkowa: 8.75)	6.80
2014	8.79 (Demokracja: 9.05/ Gospodarka rynkowa: 8.54)	7.09
2016	8.75 (Demokracja: 8.85/ Gospodarka rynkowa: 8.64)	6.96

Źródło: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2003/pdf/BTI_2003_Slovakia.pdf, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2016/pdf/BTI_2016_Slovakia.pdf (dostęp: 27.08.2017).

Przedstawione indeksy transformacji BTI dla Słowacji w latach podanych badaniu pokazują, że najwyższe wskaźniki jakości demokracji i gospodarki rynkowej państwo to osiągnęło za rządów ekipy M. Dzurindy, która przeprowadzała ważne reformy polityczne i gospodarcze. Z kolei po dojściu do władzy Roberta Fico można zaobserwować tendencję spadkową, co oznacza, że stan demokracji i jakość rządzenia w ocenie ekspertów się obniżały, a Słowacja spadała w rankingach państw przechodzących transformację systemu.

Przyczyny, przejawy i skutki tendencji niedemokratycznych w Słowacji

Vladimír Mečiar jest postacią kontrowersyjną, wywołującą wiele negatywnych opinii o stylu rządzenia, sposobie sprawowania przez niego władzy i skutków, jakie jego rządy przyniosły Słowacji. Z partyjną przeszłością (był członkiem Komunistycznej Partii Czechosłowacji w latach 1962–1970) w styczniu 1990 roku jeszcze w ramach Czechosłowacji V. Mečiar został ministrem spraw wewnętrznych w rządzie federalnym, na czele którego stanął Słowak Marián Čalfa¹², a następnie po wyborach, które odbyły się w dniach 8 i 9 czerwca 1990 roku i zwycięstwo odniosło w nich Społeczeństwo Przeciw Przemocy (sł. *Verejnost proti násiliu*, VPN),

¹² P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji w latach 1989–2010. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010, s. 33–37.

V. Mečiar został premierem. Pierwszy rząd V. Mečiara przetrwał do kwietnia 1991 roku, kiedy został odwołany. Wówczas V. Mečiar powołał do życia nową partię polityczną Ruch na Rzecz Demokratycznej Słowacji (sł. *Hnutie za demokratické Slovensko*, HZDS). Po wyborach parlamentarnych, przeprowadzonych w dniach 5 i 6 czerwca 1992 roku, w których zwycięstwo przypadło HZDS, powstał drugi rząd V. Mečiara. To wówczas zapadły decyzje o podziale Czechosłowacji i powstaniu niepodległej Słowacji, a V. Mečiar uchodził za twórcę, czy wręcz ojca Republiki Słowackiej. Konstytucja nowego państwa, czyli Republiki Słowackiej została uchwalona przez Radę Narodową 1 września 1992 roku, a weszła w życie z dniem 1 października 1992 roku, procesu rozpadu Czechosłowacji nie dało się już wówczas powstrzymać, a rząd V. Mečiara konsekwentnie dążył do celu, jakim było utworzenie samodzielnego państwa słowackiego. Już wówczas styl sprawowania przez niego władzy doprowadził do wewnętrznych podziałów w partii i utraty większości w parlamencie przez HZDS oraz krytyki ze strony nowo wybranego prezydenta Michala Kováča. Od tego momentu pomiędzy premierem a prezydentem rozpoczął się okres oceniany jako „ciągłe pasmo wywoływanych konfliktów”. W efekcie doszło do głosowania wniosku o wotum nieufności dla rządu, w wyniku którego rząd V. Mečiara został zdymisjonowany, a następnie wniosku o skrócenie kadencji Rady Narodowej. Prezydent zarządził przedterminowe wybory parlamentarne oraz powołał tymczasowy rząd pod przewodnictwem Jozefa Moravčíka. Zwycięzcą pierwszych w niezależnej Słowacji wyborów parlamentarnych została partia Ruch na Rzecz Demokratycznej Słowacji V. Mečiara, który stworzył koalicję rządową ze Słowacką Partią Narodową (sł. *Slovenská národná strana*, SNS) oraz Zrzeszeniem Robotników Słowacji (sł. *Sdruzenie robotnikov Slovenska*, ZRS)¹³. Powrót V. Mečiara do władzy oznaczał kontynuację stylu uprawiania polityki polegającego na wywoływaniu ciągłych konfliktów, dzieleniu społeczeństwa, walce z opozycją, prezydentem, Sądem Konstytucyjnym, którego wyroki nie były respektowane. Znamionnym wydarzeniem, inaugurującym współpracę nowej koalicji były wydarzenia „najdłuższej nocy parlamentarnej w dziejach Słowacji”. W nocy z 3 na 4 listopada 1994 roku doszło do szeregu zmian personalnych w kluczowych instytucjach państwowych, radiu i telewizji, na miejsce odwołanych powołano w ekspresowym tempie nowe osoby, odrzucono wszystkie kandydatury przedstawione przez opozycję parlamentarną. Według komen-

¹³ R. Zenderowski, *System partyjny Republiki Słowackiej (1993–2002)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2004, vol. XI, s. 115.

tarzy w wyniku „nocnej zmiany” zapoczątkowano proces „kwestionowania zasad demokracji parlamentarnej”¹⁴, a podział sceny politycznej, który się w ten sposób wyłonił, różnicował ugrupowania pod względem stosunku do podstawowych zasad państwa prawa. Zdaniem parlamentarnej opozycji zmiany te były największą czystką w aparacie państwowym od czasu zmiany reżimu w 1989 roku. Od tego momentu pod adresem premiera V. Mečiar i jego rządu formułowano już tylko katalog zarzutów. V. Mečiar został obarczony odpowiedzialnością za rozpad Społeczeństwa Przeciw Przemocy, rozłamy w Ruchu na Rzecz Demokratycznej Słowacji, o „działania rządu mające na celu podporządkowanie sobie mediów publicznych, niejasne procesy prywatyzacyjne, próbę uzależnienia i podporządkowania rządowi urzędu prokuratora generalnego, czy w końcu walkę rządu z niezależnymi mediami, które krytycznie wypowiadały się o jego polityce”¹⁵. Przejawem walki z prezydentem M. Kováčem były próby odwołania prezydenta z urzędu, zdyskredytowania go w oczach opinii publicznej, zmuszenia go do ustąpienia, czemu służyło m.in. porwanie syna prezydenta przez podległe V. Mečiarowi służby specjalne, co wywołało ostre reakcje ze strony polityków zachodnich, ale także wstrząsnęło częścią społeczeństwa. Skandalem zakończyło się ponadto referendum w sprawie wprowadzenia bezpośrednich wyborów prezydenta, które miało stać się okazją do mobilizacji społeczeństwa przeciw władzy przez opozycję, ale zostało zmanipulowane przez stronę rządzącą (na kartach do głosowania nie pojawiło się pytanie o sposób wyboru głowy państwa) i w efekcie nie przyniosło rozstrzygnięcia. Konstytucyjnego charakteru nabrał kryzys związany z prezydenturą. Kiedy zakończyła się pięcioletnia kadencja prezydenta M. Kováča, a parlament nie był w stanie wybrać jego następcy, premier V. Mečiar zgodnie z przepisami konstytucji przejął obowiązki głowy państwa, wykorzystując ten fakt do własnych celów politycznych, uzurpując sobie pełnię władzy wykonawczej w państwie. W przywoływanym czasie przeprowadził m.in. kontrowersyjną nowelizację ordynacji wyborczej, na mocy której zakazano prowadzenia kampanii wyborczej w mediach prywatnych, wprowadzono także nowe zasady stosowania progów wyborczych, które miały utrudnić wejście do parlamentu partiom opozycyjnym, którym już wówczas udało się zjednoczyć przeciwko wspólnemu wrogowi, jakim był V. Mečiar¹⁶. Powstał obóz antymečiarow-

¹⁴ P. Bajda, *Elity polityczne...*, s. 87.

¹⁵ Tamże, s. 73.

¹⁶ W. Zakrzewski, *Republika Słowacka*, [w:] E. Gdulewicz (red.), *Ustroje państw współczesnych*. T. 2, Lublin 2002, s. 192.

ski, który obejmował praktycznie całą opozycję parlamentarną, mimo że różnice polityczno-ideowe między poszczególnymi partiami nie uległy zatarciu, zostały jedynie na jakiś czas odsunięte w cień, a głównym celem Słowackiej Koalicji Demokratycznej było niedopuszczenie V. Mečiara po raz kolejny do władzy, gdyż okres jego rządów przyniósł zdecydowane pogorszenie międzynarodowego wizerunku Słowacji oraz opinii o tym państwie, co doprowadziło do tego, że Słowacja nie została przyjęta razem z Czechami, Polską i Węgrami do Sojuszu Północnoatlantyckiego w marcu 1999 roku, a także nie została zaklasyfikowana do pierwszej grupy państw zaproszonych do rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych z Unią Europejską. Jak głosiła oficjalna opinia Komisji Europejskiej, „Republika Słowacka jako jedyne z państw stowarzyszonych nie spełniła kryteriów politycznych”, a jako przyczynę wyłączenia Słowacji z pierwszej grupy państw kandydujących do członkostwa w Unii Europejskiej wskazano „deficyt demokracji”¹⁷. Na zmianę wizerunkową Słowacji zapracował dopiero następny rząd na czele z Mikulášem Dzurindą, liderem Słowackiej Koalicji Demokratycznej, który przeprowadził niezbędne reformy polityczne i gospodarcze i zdołał odrobić straty do pozostałych państw Europy Środkowo-Wschodniej. Efektem wielowymiarowych działań ekipy M. Dzurindy stało się przyjęcie Słowacji do Unii Europejskiej z dniem 1 maja 2004 roku oraz do NATO 29 marca 2004 roku.

Do najważniejszych przejawów niedemokratycznych zachowań rządu V. Mečiara można zaliczyć:

- 1) walkę z opozycją (zmiany w ordynacji wyborczej), usuwanie zbuntowanych posłów z parlamentu,
- 2) konflikt na linii premier-prezydent – wykorzystywanie służb specjalnych do walki politycznej i bezprawnych metod działania (porwanie syna prezydenta),
- 3) nierespektowanie wyroków Sądu Konstytucyjnego,
- 4) podporządkowywanie mediów publicznych, przekształcenie ich w broń propagandową, walka z niezależnymi mediami, monopolizacja dostępu do mediów przez partie rządzące, ograniczanie wolności słowa, swobody zrzeszania się,
- 5) łamanie praw mniejszości narodowych, przede wszystkim węgierskiej, nacjonalistyczna retoryka partii rządzących.

„Wielu autorów określa ten okres mianem „ery mečiaryzmu”, rozumiejąc pod tym pojęciem sposób rządzenia według reguły „zwycięzca bierze wszystko”, przyjmowanie ustaw według aktualnych potrzeb tych,

¹⁷ S. Szomolányi, *Słowacja...*, s. 19.

którzy są u władzy, korupcję, klientelizm, protekcjonizm”¹⁸. Słowacja w połowie lat 90. XX wieku była reżimem hybrydalnym, na granicy demokracji i autorytaryzmu, a spór o kształt reżimu politycznego był ściśle związany ze stylem politycznym, wykorzystywanymi metodami i osobą V. Mečiara. Konsekwencją stał się konflikt między mečiaryzmem i antymečiaryzmem¹⁹.

Po erze mečiaryzmu nastąpił ośmioletni okres rządów centroprawicy na czele z Mikulášem Dzurindą, który przyniósł zmianę stylu rządzenia, wiele reform politycznych i gospodarczych, dzięki którym Słowacja powróciła na tory demokratycznego państwa prawa i zrealizowała cele integracyjne, wchodząc do Unii Europejskiej i NATO.

Robert Fico doszedł do władzy po zwyciężkach dla jego partii Kierunek – Socjaldemokracja (Smer-SD) wyborach parlamentarnych z czerwca 2006 roku dzięki krytyce reform poprzednika (zapowiadał m.in. odejście od podatku liniowego i realizowanie bardziej socjalnej polityki państwa). Zdecydował się on w ówczesnym układzie sił w Radzie Narodowej na stworzenie koalicji z nacjonalistyczną Słowacką Partią Narodową Jána Sloty, której lider zasłynął kontrowersyjnymi wypowiedziami pod adresem mieszkającej w południowej Słowacji mniejszości węgierskiej oraz narodowo-konserwatywną Partią Ludową – Ruchem na Rzecz Demokratycznej Słowacji Vladimíra Mečiara, który powracał w ten sposób do polityki, jednak obaj liderzy nie objęli żadnych funkcji w rządzie²⁰. Powstanie i funkcjonowanie koalicji rządowej Smer-HZDS-SNS podlegało od samego początku krytyce ze strony społeczności międzynarodowej ze względu na naruszanie zasad państwa demokratycznego. W okresie trwania pierwszego rządu Roberta Fico celem koalicji rządowej (Smer-SNS-HZDS) stała się marginalizacja opozycji parlamentarnej, nie dopuszczano do rozpatrywania projektów składanych przez opozycję, odrzucano wszystkie zgłaszane przez nią poprawki do projektów rządowych, co oznaczało, iż na Słowacji znów pojawiła się sytuacja podobna do tej sprzed 1998, określana jako „tyrania większości”²¹. Wrogiem rządzącej koalicji stały się także media traktowane jako zagrożenie dla rządu ze względu na fakt ujawniania licznych nieprawidłowości związanych z działalnością i decyzjami podejmowanymi przez poszczególnych członków rządu, analizowania związków pomiędzy władzą a biznesem.

¹⁸ Cyt. za P. Żukiewicz, *Przywódstwo labilne...*, s. 150.

¹⁹ L. Kopeček, P. Spáč, *System partyjny Słowacji*, [w:] E. Pałka (red.), *Współczesna Słowacja. Sytuacja wewnętrzna i pozycja międzynarodowa*, Wrocław 2010, s. 118.

²⁰ B. Pytlik, *Parlament i rząd w Republice Słowackiej*, Warszawa 2013, s. 130.

²¹ P. Bajda, *Elity polityczne...*, s. 203.

„Dziennikarze śledczy informowali o aferach korupcyjnych i klientelizmie. W tej sytuacji zachowujący dużą popularność społeczną R. Fico uznał media za faktyczną opozycję polityczną i już po kilku miesiącach rządów rozpoczął z nimi otwartą walkę, oskarżając o złą interpretację słów, manipulację faktami oraz działania w obcym interesie”²². Przejawem walki z mediami stała się tzw. ustawa prasowa przyjęta w 2008 roku. Nakazywała ona „mediom udzielić łamów lub anteny każdemu, kto uznałby, że opublikowana informacja narusza jego dobre imię lub prywatność. Inicjatywa spotkała się ze zdecydowanym protestem środowiska dziennikarskiego, obawiającego się zalewu polemik i elaboratów od bohaterów ich materiałów oraz kar za niedostosowanie się do zapisów proponowanego prawa²³. Na znak protestu kilka czołowych słowackich gazet zostało opublikowanych z pustą stroną tytułową²⁴. Przeciwko planom R. Fico zaprotestowała również OBWE, pisząc do szefa słowackiej dyplomacji: „Projekt zawiera elementy, które ograniczają autonomię redakcji i są sprzeczne z międzynarodowymi zobowiązaniami Słowacji dotyczącymi ochrony mediów”²⁵. Media krajowe i zagraniczne uznały nowe prawo za rodzaj autocenzury prewencyjnej, które godzi w wolność mediów. Kolejnym posunięciem rządzącej koalicji, które spotkało się ze zdecydowaną krytyką nie tylko ze strony mniejszości węgierskiej mieszkającej na Słowacji, ale także ze strony polityków europejskich było uchwalenie w 2009 roku nowelizacji ustawy o języku państwowym. Zakładała ona nakładanie wysokich kar finansowych za posługiwanie się językiem innym niż słowacki w „sytuacjach publicznych”, ale była interpretowana jako atak na mniejszość węgierską przez rząd traktujący mniejszości jako nielojalne. Słowaccy Węgrzy zostali potraktowani jako obywatele drugiej kategorii, co doprowadziło do wzrostu napięć i agresji słownej, a w konsekwencji doszło nawet do niewpuszczenia prezydenta Węgier na Słowację. Oficjalne stosunki na linii Bratysława-Budapeszt uległy pogorszeniu i dopiero następny rząd Ivety Radičovej podjął stosowne działania, aby relacje z Węgrami poprawić poprzez nowelizację ustawy językowej, znoszącej lub łagodzącej niektóre z jej kontrowersyjnych przepisów²⁶. Rząd

²² P. Ukielski, *Słowacja*, „Europa Środkowo-Wschodnia” 2008, nr XVIII, s. 347.

²³ Tamże, s. 347.

²⁴ M. Cichosz, *Gabinety na Słowacji po 1990 roku*, [w:] E. Pałka (red.), *Współczesna Słowacja. Sytuacja wewnętrzna i pozycja międzynarodowa*, Wrocław 2010, s. 145.

²⁵ *Słowacki premier walczy z mediami*, „Gazeta Wyborcza” z 24 stycznia 2008.

²⁶ *Ostrożne ocieplenie w stosunkach słowacko-węgierskich*, Analizy OSW, 29.09.2010, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-09-29/ostrozne-ocieplenie-w-stosunkach-slowacko-wegierskich> (dostęp: 19.08.2017).

Ivety Radičovej w dwuletnim okresie rządów starał się poprawić wizerunek Słowacji nadszarpnięty rządami poprzedniej koalicji (zmieniając m.in. ustawę prasową), ale musiał ustąpić w związku z zarządzeniem przez prezydenta Ivana Gašparoviča wyborów przedterminowych (przebrane głosowanie nad wotum zaufania dla rządu połączone z ratyfikacją Europejskiego Instrumentu Stabilności Finansowej²⁷, afera „Goryl”²⁸). Według raportu Fundacji Bertelsmanna dla Słowacji (BTI) jakość demokracji w tym państwie, wolność mediów i niezawisłość sądownictwa uległa pogorszeniu w okresie pierwszego rządu Roberta Fico. Wiele skandali związanych z nadużyciami władzy wykazało, że na Słowacji szerzyła się wówczas korupcja i partyjna stronniczość. Ponadto rząd R. Fico ograniczył dostęp do informacji rządowych, osłabił udział organizacji pozarządowych w podejmowaniu decyzji, doprowadził do spolaryzowania społeczeństwa i zwiększenia napięć etnicznych²⁹.

Robert Fico po zwyciężkach dla jego partii Smer-SD wyborach przedterminowych w 2012 roku stanął na czele jednopartyjnego rządu, co stworzyło mu dogodne warunki do samodzielnego rządzenia. W trakcie kadencji R. Fico musiał jednak przełknąć gorzyc porażki po przegranych wyborach prezydenckich, kiedy w drugiej turze głosowania w marcu 2014 roku musiał uznać wyższość nowicjusza w polityce. Nowym prezydentem Słowacji został przedsiębiorca i filantrop Andrej Kiska, który pokonał R. Fico stosunkiem głosów 59,38% do 40,61%³⁰. W kampanii wyborczej przed kolejnymi wyborami parlamentarnymi (marzec 2016 r.) rząd R. Fico zaczął prezentować antyimigracyjną, ksenofobiczną retorykę, która była odpowiedzią na kryzys migracyjny, jaki dotknął Europę w związku z falą napływu uchodźców z dotkniętych konfliktami części świata (Syria, Afryka Północna). Partia R. Fico wygrała analizowane wybory, ale rezultat wyborczy nie dawał partii Smer-SD takiej przewagi, jaką miała w poprzedniej kadencji Rady Narodowej. Lider Smeru zawarł koalicję z trzema ugrupowaniami: Słowacką Partią Narodową (SNS),

²⁷ J. Groszkowski, *Słowacja: przyspieszone wybory ceną za ratyfikację reformy EFSF*, Analizy OSW, 12.10.2011, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-10-12/slowacja-przyspieszone-wybory-cena-za-ratyfikacje-reformy-efsf> (dostęp: 20.08.2017).

²⁸ J. Groszkowski, *Przedwyborcze afery zmieniają słowacką scenę polityczną*, Analizy OSW, 7.03.2012, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-03-07/przedwyborcze-afery-zmieniaja-slowacka-scene-polityczna> (dostęp: 20.08.2017).

²⁹ *Slovakia Country Report*. BTI 2012, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2012/pdf/BTI_2012_Slovakia.pdf (dostęp: 28.08.2017).

³⁰ http://volby.statistics.sk/prez/prez2014/Prezident-dv/Tabulka15_sk.html (dostęp: 20.08.2017).

Most-Híd oraz Sieć (Siet'), ale układ sił w nowym parlamencie wywołał obawy o perspektywy rozwoju sytuacji w Słowacji zwłaszcza, iż mandaty poselskie zdobyła skrajnie prawicowa, nacjonalistyczna Partia Ludowa – Nasza Słowacja Mariana Kotleby uznawanego przez media europejskie za neonazistę.

Wnioski

W najnowszej historii Słowacji tendencje niedemokratyczne pojawiały się w największym natężeniu w okresie rządów Vladimíra Mečiara oraz Roberta Fico. Główne zarzuty pod adresem przywołanych polityków dotyczyły stylu sprawowania władzy, walki z opozycją, łamania praw mniejszości narodowych, szerzenia haseł nacjonalistycznych, naruszania zasady wolności słowa poprzez atak na wolne media, często krytyczne wobec rządzących oraz ujawniające afery korupcyjne na szczytach władzy. W oparciu o dostępne wskaźniki jakości demokracji (*Freedom House*, indeks transformacji Bertelsmanna oraz *The Economist Intelligence Unit's index of Democracy*) zdołano potwierdzić, iż stan słowackiej demokracji właśnie w okresie sprawowania władzy przez wskazanych polityków uległ pogorszeniu, obniżeniu ulegała jakość demokracji zwłaszcza w odniesieniu do kategorii ujętych w zestawieniu, takich jak: władza centralna, niezależne media, korupcja. Przytoczone indeksy jakości demokracji stanowią rodzaj wytycznych, wskazujący kierunek zmian w wybranych obszarach oraz tendencję rozwojową lub regresywną w procesie demokratycznym oraz mają charakter uzupełniający i pomocniczy w odniesieniu do analizy jakościowej. W badaniu *Freedom House* Słowacja nadal utrzymuje się w grupie skonsolidowanych demokracji, natomiast według *The Economist* zalicza się do demokracji niepełnych (wadliwych).

STRESZCZENIE

Artykuł podejmuje problematykę ewolucji systemu politycznego w Republice Słowackiej po rozpadzie Czechosłowacji ze wskazaniem na pojawiające się w okresie od 1993 do 2016 roku tendencje niedemokratyczne. W oparciu o wskaźniki badania jakości demokracji zostały przedstawione dwa okresy, w których pojawiały się przejawy zachowań niedemokratycznych i które wywoływały reakcję ze strony społeczności międzynarodowej w postaci krytyki poczynań rządu i obniżenia ocen stanu demokracji w tym kraju. Pierwszy okres obejmuje lata rządów premiera Vladimíra

Mečiar (1993–1998), drugi z kolei dotyczy lat 2006–2010, kiedy funkcjonował I rząd Roberta Fico. Autorka wskazuje przyczyny, przejawy i skutki owych zachowań niedemokratycznych dla systemu politycznego, polityki wewnętrznej i zagranicznej Republiki Słowackiej.

Anna Czyż

NON-DEMOCRATIC TENDENCIES IN THE SLOVAK REPUBLIC

The article deals with the evolution of the political system in the Slovak Republic following the dissolution of Czechoslovakia with an indication of the non-democratic trends emerging from 1993 to 2016. Based on democracy indicators, there are two periods in which manifestations of non-democratic behavior occurred and they triggered a response from the international community in the form of criticism of the government's actions and lowering the democratic views of the country. The first period covers the years of Prime Minister Vladimír Mečiar's rule (1993–1998), and the second one concerns the years 2006–2010 when Robert Fico's First Government was active. The author points out the causes, manifestations and effects of these non-democratic behaviors for the political system, internal and foreign policy of the Slovak Republic.

KEY WORDS: *Slovak Republic, democracy, Vladimír Mečiar, Robert Fico*

Bibliografia

- P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji w latach 1989–2010. Kreta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010.
- E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Kraków 2015.
- M. Cichosz, *Gabinety na Słowacji po 1990 roku*, [w:] E. Pałka (red.), *Współczesna Słowacja. Sytuacja wewnętrzna i pozycja międzynarodowa*, Wrocław 2010.
- R. Głajcar, S. Kubas, *Democratisation in Poland in Light of Quantitative Analysis Based on Selected Indices of the years 2006–2016*, [w:] A. Turska-Kawa, M. Haček (red.), *Democratisation Processes in Poland and Slovenia. Comparative Study*, Maribor, 2016.
- J. Groszkowski, *Przedwyborcze afery zmieniają słowacką scenę polityczną*, Analizy OSW, 7.03.2012, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-03-07/przedwyborcze-afery-zmieniaja-slowacka-scena-polityczna> (dostęp: 20.08.2017).
- J. Groszkowski, *Słowacja: przyspieszone wybory ceną za ratyfikacją reformy EFSF*, Analizy OSW, 12.10.2011, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-10-12/slowacka-przyspieszone-wybory-cena-za-ratyfikacje-reformy-efsf> (dostęp: 20.08.2017).

-
- L. Kopeček, P. Spáč, *System partyjny Słowacji*, [w:] E. Pałka (red.), *Współczesna Słowacja. Sytuacja wewnętrzna i pozycja międzynarodowa*, Wrocław 2010.
- B. Pytlik, *Parlament i rząd w Republice Słowackiej*, Warszawa 2013.
- W. Szewczak, *Jak zmierzyć demokrację? Skale pomiaru demokracji politycznej stosowane w politologii porównawczej*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 1.
- S. Szomolányi, *Słowacja w pięć lat po rozpadzie Czecho-Słowacji*, [w:] P. Bajda (red.), *Słowacja w pięć lat po rozpadzie Czecho-Słowacji*, Warszawa 1999.
- P. Ukielski, *Słowacja*, „Europa Środkowo-Wschodnia” 2008, nr XVIII.
- W. Zakrzewski, *Republika Słowacka*, [w:] E. Gdulewicz (red.), *Ustroje państw współczesnych. t. 2*, Lublin 2002.
- R. Zenderowski, *System partyjny Republiki Słowackiej (1993–2002)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2004, vol. XI.
- M. Zielenkiewicz, *Wpływ zmian instytucjonalnych na wzrost gospodarczy w krajach transformacji i rozwijających się*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 213.
- P. Żukiewicz, *Przywódstwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław–Poznań 2012.